

ÖZMEN, M. (2010), "Bitki Adları Sözlüğü ve Bitki Adlarının Derlenmesiyle İlgili Sorunlar Üzerine, *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Ankara: Akçağ, 503-509.

BİTKİ ADLARI SÖZLÜĞÜ ve BİTKİ ADLARININ DERLENMESİYLE İLGİLİ SORUNLAR ÜZERİNE*

1. Belirli alanlarla ilgili kelimelerin ve terimlerin kendilerine özgü özellikleri ve sorunları vardır. Kelime zenginliği, diğer bir deyişle, kelimelerin en ince ayrıntıları verme olanağının bulunması, her zaman tercih edilen ve istenen bir durumdur; ancak, bunu gerçekleştirmek, o kadar kolay olmamaktadır. Bu konuda, Türkçenin de kendine özgü değişik sorunları bulunmaktadır.

2. Bitki adları sözlüğü ve botanik terimleri

Türkçenin henüz, ağızlar dâhil bütün bitki adlarını içine alan bitki adları sözlüğü bulunmamaktadır. Böyle bir sözlüğün oluşturulması kolay değildir; ama, olanaksız da değildir. Ayrıca, bitki adları sözlüğünün, botanik terimlerinin oluşturulmasında da önemli bir payı vardır. Türkçede, kelime oluşturma yolları, bilinen kök veya gövdelerden, eklerle yeni terimler türetmek, birleşik kelimeler oluşturmak, bilinen kelimelere yeni anlamlar vermek, unutulmuş kelimeleri yeniden canlandırmak veya halk ağzından derlenen kelimeleri ölçünlü dile kazandırmaktan geçer. Biz burada, halk ağzından bitki adlarının derlenmesi, derlenen kelimelerin bitki adları sözlüğünde kullanılması, dolayısıyla da terimleştirilmesi üzerinde duracağız. Derlenen bitki adlarından terim oluşturma en akla uygun yanı, bazı yörelerde bilinen ve kullanılan mevcut kelimelerin derlenip ihtiyaç duyulan alanlarda terim olarak kullanılmasıdır. Bütün bölgelerde, bütün bitkilerin yöresel adlarının derlenmesinin bir yararı da, aynı bitkiyi kastettikleri hâlde anlayamayan değişik yöre insanların anlaşmasına yardımcı olmak ve yöresel olarak bilinen bitkilerin, Latince adlar aracılığı ile hem ulusal hem de uluslararası olarak bilinmesine katkıda bulunmaktır.

3. Ağızlardaki bitki adlarının derlenmesi ve bitki adları sözlüğü

Türkçe bitki adları, oldukça sorunlu, sorunlu olduğu kadar da çözümlü güç bir konu olarak önümüzde durmaktadır. Türkiye coğrafyasında on binin

* Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı 25-30 Mart 2008 Urfa.

üzerinde bitki – ağaç, çalı, tek yıllık veya çok yıllık bitkiler bulunmaktadır (Hürriyet, 21569, 5/1-2). Bu bitkilerin değişik adları bulunmaktadır. Böylece binlerce bitkinin kullanılacak yöresel adıyla karşı karşıya bulunmak dilinde ve botanik terimleri içinde, herkesçe bilinmemekte; bulunsa bile, yerel olarak tanınan bir bitkinin ne olduğu bilinmemektedir. Bunun için, Türkiye ölçünlü dildeki karşılıklarıyla, Türkiye genelinde kullanılan Latinceleriyle birlikte veren, büyük bir sözlüğe ihtiyaç, Türkiye'nin bütün bitkilerini adlandırmak için adların ve bu adların değişkenlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu suretle, Türkiye'de bulunan bütün bitkilerin birbiriyle Türkçelerini de koyabilme olanağı elde edilmiş ve karşılıkları bulunmayanlara, yöresel kelimelerden yararlanılarak, bazı yöresel kelimelerin yaygınlaştırılması sağlanmıştır. Ayrıca, ağızlardaki bitki adlarıyla ilgili söz varlığı

Türkiye'deki bitki adları alanında değişik çalışmalarla ilgili bu çalışmalar, ağırlıklı olarak, sözlükler ve tıbbi bitkiler çalışmaları şeklindedir. Bu çalışmaların yanı sıra, genel sözlükler, halk ağzından söz derleme çalışmalarının derlenmesi, tıbbi bitkilerin tespiti olarak kaydedilmesi, bu çalışmalar arasında, bitki adlarının Latin isimleri de bulunmaktadır (Baytop, 1994, 5-8, 501-502). Bu çalışmada en geniş çalışma ise, Turhan Baytop'un Türkiye'deki bitki adları (Baytop, 1994).

Bu alanda yapılan bütün bu takdire değer çalışmalara rağmen zümeye ulaşabilme noktasından oldukça uzakta kalmıştır. Sözlüğünde, Türkiye'de bulunan 10.000'den fazla bitkinin adı, 1.300'ünün de Latince adı tespit edilebildiği görülmüştür. Adlarının ağızlarından derlenmesinin, ölçünlü dildeki karşılıklarının tespitinin ne kadar güç olduğunu belirtmiş ve da belirttiği gibi (1994, 6) halk işine yarayan, keşif, ilaç, hayvan yemi, ilaç, boyar madde, süs bitkisi olarak kullanılabilen bitkileri adlandırmakta, diğerlerine göre daha önemlidir. Nitekim bugüne kadar yapılan çalışmalarda da bu alanda üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla, genelde bilinen bitkilerin kalanlarının tespiti ve adlandırılması daha da güç olacaktır.

4. Bitki adlarının ağız araştırmalarındaki önemi:

Türkler, farklı bir coğrafyadan, farklı bitki örtüsünün bulunduğu topraklardan Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'ya gelen Türk insanı, tanıdığı bitkiler yanında, o güne kadar tanımadığı binlerce bitki ile karşılaşmıştır. İnsanların yeni bir coğrafyada karşılaştıkları bitkiler için takınacakları tavrı bellidir. Bitkilerin bir kısmını tanıyorlardır ve adları vardır. Yeni karşılaştıkları bitkiler için ise iki yol vardır. Ya Türkçe bir ad vermek ya da o coğrafyada eskiden beri yaşayan insanların kullandığı adları kullanmak. Anadolu Türkleri, eskiden beri kullandıkları ve yeni konulan Türkçe adlar yanında, Anadolu'da kullanılan, Grekçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Gürcüce, Lazca olan bitki adlarını da almak durumunda kalmışlardır. Baytop'a göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Arapça, Doğu Anadolu Bölgesinde Farsça, Doğu Karadeniz Bölgesinde Lazca, Batı Anadolu Bölgesinde de Grekçe kökenli bitki adları bulunmaktadır (1994, 8). Ayrıca, bu adların gerçekten söz konusu dillere ait olup olmadıkları da tartışmaya açıktır. Bu bitki adları, birinden diğerine geçmiş olabileceği, Hitit, Hatti, Luvi, Lidya, Frig vb. Anadolu'nun unutulmuş eski dillerinden de gelebilir. Bu, başlı başına bir kültür tarihi sorundur. Bitkiler hayatın vazgeçilmez, olmazsa olmaz varlıklarıdır. Yenir, mutfak kültürünün içindedir; kerestedir, ev yapılır, ev eşyası yapılır, alet yapılır; ilaçtır, hayvan yemidir, doğanın ve doğal yaşamın olmazsa olmaz zenginliğidir. Bitki adları, uluslar ve halkalar arasında kültür alış verişinin izlenmesiyle, kelime türetimine katkılarıyla, söz varlığıyla, sesbilgisiyle, dilin ve kültürün önemli unsurlarındandır.

5. Yöresel kelimeler ve Latince karşılıklar sorunu

Yöresel bitki adlarını tespit ederken, Latincesi bilinmeden yapılan tanımların pek fazla bir değeri bulunmamaktadır. Ben, bitki adları derleme çalışmalarında, önce, derlediğim bitkileri; kaç yıllık olduklarını, boylarını, meyvelerini, yapraklarını, çiçeklerini en ince ayrıntısına kadar tanımladım. Bu tanımların, ne kadar doğru olduğunu, bitkileri ne kadar karşıladıklarını öğrenmek için, biyolog arkadaşlara sorduğum zaman, bu tanımların, bitkiyi tanıtmaya yetmediğini, hatta, pek az şey ifade ettiğini belirttiler. Bunun üzerine, bitki adlarını tespit etmeye çalıştığım Hatay-Erzin-Başlamış Köyü yöresinin bitki örtüsünden örnekler topladım. Pek çoğunun yöresel adlarını bildiğim bu bitkilerin adlarını, o yörenin bitki örtüsünü bilen ağabeyimle de tartışarak tespit ettim ve Erzin yöresi bitki örtüsü üzerine doktora tezi yapan botanikçi Doç.Dr. Necattin Türkmen'den yardım istedim. Derlediğim ve yöresel adlarını tespit ettiğim çalı, ağaç ve ot örneklerini, aylarca, arabamın bagajında çalışma odama taşıdım. Bu bitki örneklerini, Doç.Dr. Türkmen'le de-

gerlendirdik ve Türkmen bu bitkilerin Latince adlarını belirledi. Böylece, tümünün yöresel adları, bazılarının ölçünlü dildeki adları ve Latinceleri belirlenen bitkileri, Derleme Sözlüğü, Turhan Baytop'un Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü ve Biyoloji Terimleri Sözlüğü ile karşılaştırma olanağına kavuştum. Ayrıca, ölçünlü dildeki adlarını bildiğim bazı bitki adlarını da söz konusu sözlüklerle karşılaştırdım. Elbette, bu, her şeyi çözdüğüm anlamına gelmedi. Bunda da, bitki adlarında ve tanımlarında uyumsuzluklar ortaya çıktı. Bu uyumsuzlukların değişik nedenleri bulunmaktadır; ancak, en belirgin sorun, alt türlerde ortaya çıkmaktadır. Zira, bazı bitkilerin onlarca alt türü bulunmaktadır. Genel adın altında, alt türlerin adlarını ayırmak sanıldığı kadar kolay değildir.

6. Yöresel bitki adlarını derleme yöntemi

Türkiye'nin bütün bitkilerinin, Latinceleriyle birlikte, yöresel ve ölçünlü dildeki karşılıklarını kapsayan bir sözlüğünün mutlaka hazırlanması gerekmektedir. Bu tür bir sözlük, bir kişinin gücünü ve uzmanlık alanını aşacak büyüklükte bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Bunun için, Türkiye coğrafyasını, büyük bir projeye bağlı olarak, üniversiteler arasında paylaşarak, her bölgeyi, Türk dili uzmanı, o yöre bitki örtüsünü tanıyan botanikçi, orman bakanlığının ilgili uzmanı ve o yöreyi ve o yöre bitki örtüsünü çok iyi tanıyan bölge insanlarından oluşan bir kurul aracılığı ile, bütün Türkiye'nin taranması, toplanan verilerin ortak bir komisyonda değerlendirilerek birleştirilmesi gerekmektedir. Ancak, bu yolla, Türkiye bitki adlarının tamamını olmasa bile tamamına yakını, yerelleriyle birlikte içine alabilen bir bitki adları sözlüğü hazırlanabilir. Aynı yöntemle, türlere göre veya bütün türleri içine alacak biçimde, bir hayvan adları sözlüğü de hazırlanabilir.

Bitki ve hayvan adları, Türkiye genelinde, ağızlardan ilgili uzman heyetlerce derlenmediği ve Latinceleriyle birlikte ölçünlü dildeki karşılıkları verilmediği sürece, bir bitkiyi tanımlarken, "Daha çok bataklık yerlerde yetişen, yaprakları telefon teli kalınlığında ve yuvarlak olan, çok yıllık ve yaz kış yeşil kalan bir bitki." veya bir kuşu tanımlarken, "Karatavuk büyüklüğünde, sırtı boz, karın altları benekli, kışın ovada yazın serin yerlerde ve dağlarda yaşayan eti yenir bir kuş." demekten öteye gidilemeyeceğini, bu tür tanımların hiçbir bilimsellik taşımayacağını bilmemiz gerekir. Baytop da, bitki adlarının tespiti bakımından önemli bir kaynak olan Derleme Sözlüğü'nde 3.000 kadar bitki adı bulunduğunu, bunun da Türkiye'deki bitkilerin yaklaşık 3'te birine tekabül ettiğini, ancak bitki adlarının Latince karşılıkları verilmediği için, tanımlarda yetersiz kaldığını, tanımların bitkileri tanıtmaya yetmediğini belirtmektedir (1994, 6-7, 8).

7. Yöresel bitki adlarını terimleştirme sorunu

Bitki adlarının Latincelerinin, varsa ölçünlü dildeki karşılıklarının ve yöresel adlarının tespiti kadar, bu kelimelerin ağızlardaki söyleniş biçimlerinin tespiti de sorun oluşturmaktadır. Bu kelimeler, ölçünlü dildeki söylenişlerine göre, ölçünlü dile yaklaştırarak kısmi bir çeviri yazıyla veya tamamen çeviri yazıyla tespit edilebilir. Bu tespit biçimlerinin her birinin kendisine göre önemi vardır. Ölçünlü dille tespit, yöresel ifadeyi vermez ve ağız açısından ses değeri taşımaz. O bakımdan kelimelerin ağız özelliği ile tespit edilmeleri önemlidir; ancak, tam ağız özelliği ile vermenin de dilci olmayanlar için kullanım pratiği yoktur. Ayrıca, bir bitki adının ağızlarda yaygın olan iki veya üç söyleniş biçiminden hangisinin esas alınacağı da tartışmaya açıktır.

Örneğin, Latince tür adı *Celtis* olan ağacın Türkçesi tespit edilirken, “dardağan” olarak mı alınacak “dağdağan” olarak mı? Türkçe Sözlük’te, “dardağan”, Derleme Sözlüğü’nde “dağdağan” madde başı alınmış. Baytop ise, “Çitlenbik”i esas almış, ağız örneklerinde “dağdağan”ı öne almış. Ayrıca, ağızlarda, hem “dağdağan”ın hem “dardağan”ın farklı söylenişleri var. Örneğin, *dağdağan*, ağız özelliğine göre *da:daan* biçiminde verilirse, genel okuyucular veya botanikçiler için çağrışım oluşturmayacaktır. *Dağdağan* biçiminde tespit edilince de, yöresel söylenişinden uzaklaşacaktır. Aynı şey, “g’ó:ce ti:rek (< gökçe tiyrek)”, “gamalak < kamalak)” vb. kelimeler için de geçerlidir. Bunun için bitki adları önce, ağız özelliğine göre tespit edilmeli, terimleştirilirken de ölçünlü dildeki biçimiyle verilmelidir.

8. Latince adlarda birleşme sorunu

Kelimelerin Latincelerini tespit ederken, uzmanlar her zaman görüş birliğinde olmayabilmektedir. Aynı şey, bitkinin ölçünlü dildeki karşılığının tespitinde de söz konusu olabilmektedir. Bu sorunun ancak, uzmanlar arasındaki uzlaşmalarla çözülebilir. Şimdi bir örnek verelim:

Dağdağan / dardağan, çitlembik, melengiç, Celtis, Celtis australis, Pistacia terebinthus:

1. Hatay - Erzin Başlamış Köyü: *dağdağan* kışın yapraklarını döken, mercimekten biraz büyük sert çekirdekli ve siyaha çalan kahverengi meyvesi olan ağaç. Necattin Türkmen’e göre, *dağdağan*, *Celtis australis*’tir.
2. Derleme Sözlüğü: *dağdağan* / *daan* / *dadagan* / *dagun* / *dağağan* / *dağam* / *dağan* / *dağım* / *dağın* / *dağum* / *dahan* / *dardağan* /

dardahan / dargın / dargun / darun / dav / davin / davum / davun / doğdoğan / doğum “1. Çitlembik ağacı ve meyvesi. 2. Kömürü çok kuvvetli olan bir ağaç. (...)” (DS IV, 1324).

3. Baytop: *dardağan* → *Çitlembik-Celtis* türlerine verilen gelen ad. Kışın yapraklarını döken ağaççıklar. *Celtis australis-Çitlenbik*: Meyve siyahımtırak esmer renkli. Eş anl. *Çıtlak, Çıtlık, Çitemek, Çitemik, Çitlenbek, Ilıç*.

Celtis Tournefortii - *Dağdağan*. Eş anl. *Dadağan, Dardahan, Davılga, Davin, Davum, Doğdoğan, Doğun*, (Baytop, 1994, 74).

4. Türkçe Sözlük: *dardağan* “1. Palmiye cinsinden bir ağaç (*Milium effusum*)”. 2. Bu ağacın çitlembik büyüklüğünde, sert çekirdekli tatlı yemişi.”, (2005, 474).

5. Türkçe Sözlük: *çitlembik* “1. Kara ağaçgillerden, düz kabuklu, keresesi sert ve dayanıklı bir ağaç, çıtlık, melengiç (*Celtis*)”. 2. Bu ağacın mercimekten büyük, yuvarlak, buruk lezzette meyvesi, (1998, 491).

Verileri yeniden gözden geçirirsek, Baytop’a göre, *dardağan* ile *çitlembik* aynı bitkidir ve *çitlembik*, *Celtis* türlerine verilen genel addır. *Celtis australis-Çitlembik* ise, “Kışın yapraklarını döken ağaççıktır.”. Yani ağaç değil “ağaççık”tır. Asıl *dardağan* ise, *Celtis Tournefortii*’dir. Oysa, Necattin Türkmen’e göre, *dardağan*, *Celtis australis*’tir. Türkçe Sözlük’e göre, *dardağan* *Milium effusum*’dur. *Çitlenbik* ise, *Celtis*’tir; yani *melengiç*’tir. Baytop’a göre ise, *melengiç / menengiç, Pistacia terebintus* diğer adıyla “sakızlık”tır (1994, 205). Yine, Baytop’a göre, *sakızlık, sakız ağacı*’dır; yani, *Pasticae lentiscus*’tur (1994, 233). Türkçe Sözlük’e göre de, *sakız ağacı, Pistaciae lentiscus*’tur. Necatin Türkmen’e göre *sakızlık, Pistacia terebinthus*’tur.

Bunun başka örnekleri de vardır; ancak, Latince adlardaki bazı farklılıkların, alt türleri adlandırmadan ve Türkçe adlandırmalardaki farklılıklardan ileri geldiği bilinmektedir.

9. Sonuç

Bitki adları sözlüğü, Türkiye bitki dünyasını tanımak bakımından oldukça önemlidir. Bitki adları sözlüğünü oluştururken, kelime edinmenin en verimli yollarından biri, ağızlarda kullanılan kelimelerden yararlanmaktır. Bunun için, Türkiye genelinde, bütün bitki adlarını, dilci, botanikçi, orman uzmanı ve bitkilerin yöresel adlarını bilen yöre insanlarından oluşacak uzman heyeti aracılığı ile, Latinceleri ve değişkenleriyle birlikte toplamak gerekir.

Derlenen bitki adları, hem bitki adları sözlüğünün oluşmasına, hem aynı bitkiye farklı adların verilmesi dolayısıyla ortaya çıkan anlaşmazlıkların ortadan kalkmasına hem de, zengin dil malzemesinin ortaya çıkarılmasına ve Anadolu'nun kültürel temellerinin tespitine katkıda bulunacaktır. Ağızlardan derlenen bitki adlarının da yardımıyla oluşturulacak bitki adları sözlüğünde, ayrıca, yöresel kelimeler ve Latince karşılıklar dizininin de olması gerekmektedir. Oluşturulacak böyle bir sözlükte, bütün bitkilerin hem ölçünlü dildeki karşılıklarını, hem ağızlardaki karşılıklarını ve değişkenlerini hem de Latince karşılıklarını bulabilme olanağına kavuşulacaktır.

KAYNAKÇA

Baytop, Turhan, 1994, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Yayınları: 578, Ankara.

Derleme Sözlüğü, 1963-1982, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/1-211/12, Ankara.

Hürriyet, "Türkiye'nin tüm bitki varlığı yeniden kayıt altına alınıyor", 18.02.2008, S. 21 569, 5/1-2.